

Gyógyszerésztörténeti közlemények

Gyógyszerészet 22. 265—269. 1978.

Fatégelyek a kecskeméti gyógyszerésztörténeti szakgyűjteményben

LÓRÁND NÁNDOR

A szerző a gyógyszertárakban eddig használatban volt fatégelyek gyűjtéséről, kormeghatározásáról, szakmatörténeti értékéről és jelentőségéről mutat be szemelvényeket a kecskeméti gyógyszerésztörténeti gyűjteményben levő példák alapján. Saját kutatásainak tapasztalatairól tájékoztatja a gyógyszerésztörténészeket, rámutatva a kutatómunkának mind szakmai, mind technikai sokrétűségére.

*

A kerámia és fajansz patikaedények elsősorban mint iparművészeti munkák kerültek a műgyűjtők figyelmének érdeklődési körébe. Hasonló a helyzet a patikai üvegedények terén is. Itt ugyancsak az általános üvegyári termékekkel foglalkozó kiadványok, főleg külföldön megjelent művészettörténeti tanulmányok sorai közül kell kibányászni szakmatörténeti kutatóinknak a patikai vonatkozású fejezeteket, sorokat. Különösen igen mostohának mondható az ismeretszerzés és általános tájékozódás lehetősége a műgyűjtés egyik méltatlanul elhanyagolt területének: a fából készült patikaedényeknek terén. Nyugodtan állíthatom, hogy szakirodalmi ennek a szakágnak egyáltalán nincsen. Számos bibliográfia áttanulmányozása után mindössze a Műgyűjtő című lap 1974. évi 2. számában dr. Pataki Zoltánnak képekkel is szemléltetett ötoldalas cikkét találtam olyannak, melyből vázlatosan tájékozódhat a téma iránt érdeklődő. Értelhető aggodalommal fogtam tehát hozzá legalább ennek a cikknek segítségével a Bács-Kiskun megyei Gyógyítástörténeti Szakgyűjteményben őrzött mintegy 175 különböző korú és feliratú fatégely elemzéséhez és feldolgozásához, valamint a kutatások során nyert tapasztalatoknak szerény tanulmányi formált publikálásához.

Bevezetőként idézek néhány sort Pataki előbb említett cikkéből: „A fából készült patikaedények őseit a Távol-Kelet trópusi tájain kell keresnünk. (Fűszertartók, ópiumtartók.) — Igen régi gyógyszerartó edényfajta a bambuszából (nodustól nodusig levágva) készült, természeti alkatánál fogva belül üres, henger alakú cső: az albarelló. A szó eredete a latin *alveus*, üreges fát, odut jelent. A kerámiából készült, főleg henger alakú edényekkel kapcsolatban tévedés az a szakirodalomban is elterjedt nézet, hogy az albarelló a keleti »el-barani« arab fűszertartó szóból eredne” írja cikkében Pataki. Bárhonnan is származik azonban az elnevezés, kétségtelen, hogy az állati szárból, bambuszából és fából készített gyógyszeres edények után jöttek használatba később a különböző agyag, kerámia, porcelán, üveg, fém és legújabbban a műanyag gyógyszerartó, tárolóedények

A fából készült patikaedények formája, alakja többnyire hengeres, talpas vagy kis hányadában kehely alakú. A XIX. század elejéig az edények teljes felülete festett, az empire idejéből azonban fekete lakkozottakat is találunk, majd később általánossá váltak a természetes nyers színében fényezették. Kivétel természetesen mindig akad.

A felületi festésre használt színek legtöbbször függvényei voltak az officina bútorának. A „fapixisek” festését azonban nagyban befolyásolta a változó, növekvő gyógyszerkincs, új gyógyszerek bevezetése, régiak kiselejtezése stb., valamint az újabb gyógyszerkönyvek előíratainak, elnevezéseinek változásai. Az ilyen változások esetén a legolcsóbb és talán a legegyszerűbb megoldásnak kínálkozott, hogy a régi feliratot — vagy akár az egész edényt — rendszerint jól fedő más színnel átfestették és erre írták rá az új gyógyszernevet.

Így válhat tehát gyakran igen értékes útműtővé a kor meghatározásában az is, hogy hány réteg festés található a vizsgált edényen. Nagy a valószínűsége annak, hogy mennél több, annál régebbi edénnyel van dolgunk.

Természetesen figyelembe kell venni egyéb körülményeket is, és legalább némileg tisztában kell lennünk azzal, hogy általában melyek azok a főbb jellemző tulajdonságok, külső jegyek, szempontok a már elmondottakon kívül, amelyeket a kutatónak figyelembe kell vennie, ha fából készült patikaedénnyel találkozunk.

Ezen a téren úgy igyekeztem némi tájékozódáshoz jutni, hogy Kecskemét néhány ismert, jó hírű régi szakemberének, esztergályos- és asztalosmesterének is kikértem véleményét az általam vizsgált faedényekkel kapcsolatban. A több alkalommal folytatott közös megbeszélések során azonban még maguk a szakértő mesterek sem mindig voltak azonos véleményen egy-egy nehezebben megállapítható fafajtájának azonosítása tekintetében. Főleg olyan esetekben fordult ez elő, amikor az edényben tartott gyógyszerek az idők folyamán bele szívódtak, átittatták annak anyagát és ezzel megváltoztatták a fa jellegzetességét, karakterét, sőt fajsúlyát is. A farmakognóziái ismeretekkel is rendelkező gyógyszerésztörténész azonban ekkor is tudhat segíteni magán, mert a fa anyagából vett mintából mikroszkópi metszetet lehet készíteni és ennek szakszerű morfológiai vizsgálata átsegíthet ilyen természetű nehézségeken is. A közös nevezőre jutás után tehát már nagyobb valószínűséggel és biztonsággal formálhattam ki magam is ezen a téren véleményemet. „A fafajtájának megállapítása nem döntő — írja az általam vezérfonalként idézett cikk —, mert a bükk kivételével általában kü-

lönböző puhafafajtákból esztergályozták az edényeket.”

Ez a megállapítás azonban csak részben fogadható el. Országos viszonylatban valóban lehetnek gyakoriak a különböző fenyőfélék, de különösen a régebbi fatégelyek között találhatunk gyertyán és hárs faanyagot is. A Duna—Tisza között a régebbi edényeket olykor fűzfából, nyárfából vagy szilfából is készítették, sőt gyakori fafajták a már említettekén kívül egyes gyümölcsfák, mint pl. az eperfa, körtefa, vadkörtefa, cseresznyefa felhasználása. Itt nagyon körültekintően kell eljárunk és figyelembe kell vennünk a tájjellegét és a helyi adottságokat is, mivel nem valószínű, hogy fatégelyeket messzi vidékről készítettett vagy hozatott volna bármelyik alföldi patikus.

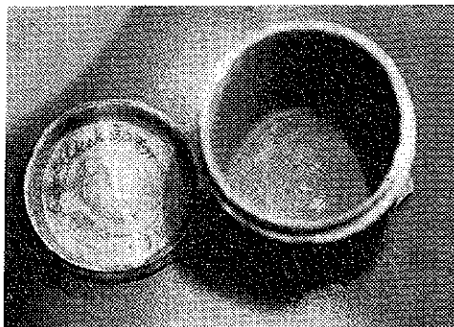
A fa megmunkálásának technikája azonban már alaposabb vizsgálódást igényel a gyógyszerésztörténeztől. Egy ilyen lényeges elem az esztergakés által az edény üregének felületén hagyott barázdák milyensége. Természetesen itt is csak általánosságban kapunk támpontokat. Nagyjából minél érdekesebb, recésebb egy fatégely belseje, annál régebbinek tekinthetjük, de lehet, hogy egy jókarban levő régi esztergapadon finomabban megmunkált darabot tudtak készíteni, mint akár ötven évvel később egy kikopott, pontatlan gépen esetleg egy kevésbé ügyes mester. Egészen régi edények közt találhatunk olyant is, amelyet feltehetően kézzel véstek ki. Ez esetben különös figyelemmel kell lennünk a falvastagság egyenetlenségeire, valamint a fenékrész kúpos, félgömbölyű vagy lapos megmunkálására is. Az ezen a felületen található faragásnyomok szintén jellegzetesek lehetnek pl. kézi kaparóvéső, esztergakés, nagyméretű furdancs, melynek vezető spirálja nyomot hagy, ilyen továbbá a holkervéső, a kapakés, a hajlított reszelő vagy ezek valamelyikének együttes nyomai stb. Sokszor még egyedi megmunkálási nyomok is maradhatnak, mint amilyen a faedény talpán található „tokmány” helye is, ami azonban azért ritka, mert a megmunkálás befejeztével a befogó csonkkal együtt le szokták vágni. Amennyiben mégis találunk ilyen, az is támpont lehet a készítés korára, illetve a használt munkagépre.

Az edények feliratának vizsgálata, megfejtése az eddig elmondottnál is fogósabb kérdés. A gyógyszerésztörténeészek számára azonban talán mindennekelőbb ez az egyik legizgalmasabb kutatási terület. A feliratok, gyógyszernevek, azok írásmódja, rövidítése, elválasztása, a felirat betűtípusa, kerete, díszítése mind rendszerint egymással összefüggően egy bizonyos meghatározott korhoz köthető és támpontul szolgálhat.

Az edény elő- és hátoldalán található feliratok elhelyezkedésük szerint is jelentősek lehetnek a kor meghatározásában. Legelőször is azt kell eldönteni, hogy melyik volt előbb az edény eleje és melyik lett az átszignálás után azzá. Ha pedig egymásra írták át az újabb nevet, akkor jut szerephez a gyógyszerésztörténeész igazi szakmai tevékenysége, a némenklatúra fejlődéstörténetének alkalmazása a különböző korok gyógyszereinek, azok elnevezéseinek változásai ismeretében. Jelen kis tanulmányomban

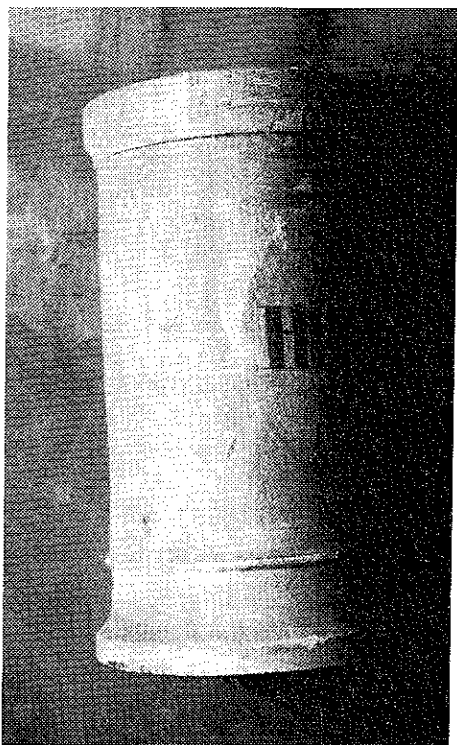
néhány példán bemutatom ez irányú kutatásaim eredményét is.

Elemzésünk első tárgya a gyűjtemény időrendben legrégebbinek ismert darabja (egyedi példányunk) sima, henger alakú, kissé kiszélesedő talppal. Teteje lapos, sima korong alakú. Jelenlegi állapotában a tető közepén ragasztott. Az edény megmunkálása eléggé durva, egy-két helyen hibás, de esztergályozott, bár a belső falon vonókésnek vagy holker vésőnek barázdái is jól láthatók. Határozottan kivehetők a talprész külső és belső oldalán a körkörös, a középpont felé kissé csigavonalban megmaradt barázdák (1. ábra). Az edény jelenlegi

1. ábra. A NI-HILUM ALB feliratú fatégely kör alakú és pajzs alakú, egymásra festett kartusa jól látható a surlófényben való megvilágítással, valamint a felirat felett az esztergakésnek pár huzamos szélű bekapása

elején két helyen is látható az újbóli befogás vagy késváltogatás nyomaként beharapott excentrikus árok. Az egész edény zöldesszürkére van festve, melynek felső rétege alatt még két festékréteg található: egy világosabb zöldesebb és egy matt piros. Ez utóbbi vízben oldódó festékanyag, míg az előző kettő olajos. Az edény jelenlegi homlokfelületén kétszer ívelt tetejű, alul sima csúcsban végződő, szürkésfehér színű pajzsanak fekete lapidár betűkkel a felirat 3 sorban: NI=HILUM. ALB. Ez alatt a felíratréteg alatt azonban volt egy másik előző felirat, melynek kör alakú kartusának határozott körvonalai dudorodnak ki a pajzs alól (2. ábra). Hasonlóképpen egy 23 mm széles és 78 mm hosszú vízszintes téglalap megvastagodott kerete látható betűk nélkül az edény hátoldalán. A tető belsejébe gubacstintával van beírva ármejelölésként ez a felirat: Bacc. Alkekengi fél uncia 6 krajcár. Ezzel az elnevezéssel már *Dioscorides*nél is találkozzunk. Az alkekengi nevű növényről *Moench Konrad* német botanikus (1744—1805) Alkekengi officinarum címszó alatt írt, *Linné* pedig a *Physalis alkekengi* nevű növényből származó *Fructus seu baccae alkekengi* néven ismereti. *Dioscorides* ezzel szemben még *Strychnos Halicacabon* néven említi ugyanezt a növényt. A másik felíratról, a *Nihilum album* röviden csak annyit, hogy az 1565-ben megjelent *Dispensarium Pompholyx* néven említi, 1744-ben pedig a *Pozsonyi Taxa*, majd az 1830-as *Pharmacopoea Universalis*ban a *Nihilum album* még *Nihilum griseum*, *Tuthia Alexandrina*, *Bothrytis*, *Oxydum zincicum griseum* neveken szerepel, sőt több helyen *Lapis calaminaris* néven is említi.

2. ábra A tető és a fenékrész belső oldalán jól kivehető az esztergalkés körkörös barázdáinak nyoma, ami a tető belsejében még díszítő elemként is szerepel

Egy másik régi, hasonlóan szürkés-zöldes színű festett fatégely, melyről szó lesz, harmadmagával található gyűjteményünkben. Mivel külső leírásukban megegyeznek, így csak az egyiknek az ismeretére szorítkozom, melynek felirata: Corallum album. (A másik kettő: Pulvis sacchari albi és Pulvis angelicae radiceis alcoholisata, vagyis igen finomra porított angyalgöker por.)

A három edény mindegyiké sima hengeres testű, keskeny, kétlépcsős peremes talppal. Teteje bizánci hagymaszerű kupola keskeny peremmel, közepén lapos fekete gombbal. Az egész edény hasonlóan szürkészöld, mint az előbbi. Elején függőlegesen kissé ovális, piszkosfehér színű kartus fekete levélkoszorúval teljesen körülvéve. Közepén fekete english típusú betűkkel a felirat: Coral: Albi. Jellegzetes a Corallum rövidítését jelölő kettőspont alkalmazása. Általában a múlt század elején gyakran alkalmazott írásjel, mint az elválasztás jelölésére használt ferde vagy vízszintes párhuzamos kettős vonal is (// ; =).

Belső megmunkálása már finomabb, mint a Nihilum albumos edényé. Az esztergalkés körkörös barázdáit szépen elsimították, bár néhány helyen a kés túl mélyen kapott bele az anyagba, aminek nyomát már nem sikerült eltüntetni. Az üreg alja félgömb alakúan fejeződik be, de az edényfal és a fenékrész találkozási vonala mentén körül kis lépcső keletkezett, melyet holkervésővel próbáltak elegyengetni. Ezen művelet során az edényfal egyes pontjain túlvékonyodott és egy helyen kis lukkal át is szakadt.

A tető esztergályozása kívülről szép sima, belső oldalán azonban a barázdák jól megmaradtak a kör

közepén képződött pozitív csúcs maradékával együtt. A perem szélén a késnek egy ferde bekapása is jól látható. Mindent összegezve tehát egyértelműen megállapítható, hogy ez a típusú három fatedény már valamivel fiatalabb a Nihilum album feliratot viselőnél, jóllehet ez is a múlt század elejéről való (3. ábra).

3. ábra. A Corallum album feliratú edény tetőrészének belsején is jól felismerhetők az esztergalkés barázdái

Az általam vizsgált régi fatégelyeken talált gyógyszernevek a különböző korok hivatalos kiadványaiban szerepelnek. Gyűjteményünkben az elemzéshez rendelkezésemre álló legrégebb írásmű az 1565-ben megjelent kölni Dispensarium és az 1744-ben kiadott Torkos-féle Pozsonyi Taxa, továbbá különböző korú külföldi és magyar gyógyszerkönyvek, árszabások, kereskedelmi áruismeretők, valamint enciklopédiák és a Kazay-féle Gyógyszerészeti Lexikon. Ezek alapján az érdekeség kedvéért bemutatok még néhány kettős feliratú fatégelyt. Ilyen pl. a StyraX Calamita, illetőleg a másik oldalán Cortex Frangulae nevet viselő edény. Amennyiben egyéb, már letárgyalt külső jegyek (megmunkálás stb.) is megerősítik, ez esetben a StyraX Calamita felirat idejét kell hozzávetőlegesen behatárolnunk, hogy a fatégely korát megközelítően megtudhassuk. Legrégebb nyomára az általam vizsgált irodalomban az 1744-es Pozsonyi Taxa 6. oldalán akadhatunk Storax Calamita néven. A Frangula-kéreg nevét viszont csak 1900 körül, pl. a Kazay-féle lexikonban említik. Így figyelembe véve a már ismertetett egyéb külső jegyeket is, az edény korát a múlt század elejére tehetjük. Egy másik edénynél azt hiszem, hogy az orvosi szénpor mindent befeketítő tulajdonságának köszönhető talán, hogy az eredetileg Pulv Carbo Ossiae, vagyis a csontszénpor a későbbiek során is Carbo Activatus névvel maradhatott meg; akkor is, amikor már nem csontból készült. Az edény

опыте собственных исследований, указывая как на профессиональную, так и техническую многосторонность исследовательской работы.

N. Lóránd: *Wooden jars in the pharmacy-historical collection in Kecskemét*

Based on specimens in the possession of the Professional Collection in the Town Kecskemét, a selection is presented on the methodics of collecting, age determination, culturohistorical evaluation and estimating of the importance of wooden jars having been used in pharmacies since a long time. The author's personal experiences revealing the manysidedness of the historical research activity from both professional and technological, point of view are disclosed for the information of pharmacy-historians.

(12/12 Gyógyszertár, 6000 Kecskemét, Komszomol tér 7.)

Érkezett: 1977. V. 18.

AZ ÉRELMEZESÉDÉS KELETKEZÉSE ÉS ANNAK KOCKÁZATI TÉNYEZŐI

Schönhöfer, P.: *Öst. Ap.—Ztg. 31 (49), 1012 (1977)*

Az iparilag legfejlettebb országokban a halálozások 54%-át okozzák a szív és érrendszer megbetegedései. A legfontosabb szerep az erek elmeszesedésének jut. Az arteriosclerosis az erek átteresztő képességének csökkenésével jár, sőt az ereket el is zárhatja. Ez a körülmény a szívben angina pectorist, az agyban veszélyszerű vézést, más szervekben a károsodás mértéke szerinti funkcionális zavart vált ki. A bőr felületén üszkösödés keletkezhet. A betegség veszélyessége abban rejlik, hogy rendszerint későn ismerik fel. Csak amidőn a szív vérellátása 50% alá esett, áll be működési zavar, amely azonban reverzibilis. 40-ről 15%-ra csökkent vérellátás esetén több óra elteltével megkezdődik a sejtek elhalása és 15% alatt a károsodás immár vissza nem fordítható.

Az érlemezésedés kifejlődését ún. „rikizófaktorok” (kockázati tényezők), segítik elő, amelyek közül döntő jelentősége van a dohányzásnak, a magas vérnyomásnak és a vér megemelkedett koleszterinszintjének. Vannak ezeken kívül genetikus zavarok, anyagcsere-megbetegedések (pl. a diabetes, kösvény), nem elegendő testmozgáson vagy pszichoszociális körülményeken alapuló kockázati tényezők is. Már egy rikizófaktor jelenléte megkétszerezi az érlemezésedés kifejlődését. Három tényező fennforgása az esélyt 8–10-szeresére fokozza.

Az érlemezésedés annyira gyakori betegség, hogy a kórházi és ambuláns betegkezelés, illetőleg rehabilitációs költségei az NSZK-ban a biztosító pénztárak gyógykezelési költségvetésének 60%-át is eléri.

Újabban vézett biokémiai vizsgálatok és állatkísérletek pontosabb elképzeléseket nyújtottak az ütőerek elmeszesedésének folyamatáról. E szerint az arteriosclerosis a véredények reakciója azok belső falának (endothel) valamely sérülésére. Az endothel megsérülésének helyén a trombociták halmozódására kerül sor. A széthulló trombociták közben olyan anyagokat szabadítanak fel, amelyek a véredény simaizomsejtjeit sarjadásra készítik. Erre a simaizom sejtjei az erek belseje felé terjednek, és mivel az endothel hiányzik, ki vannak téve a vér alkatrészének. A simaizomsejteknek különös képességük van a vér zsíradékhoz kötött fehérjeanyagának megkötésére. A vér lipoproteinjei tehát a simaizomsejtekhez kötődnek. A lipoproteinnek által odaszállított koleszterin mind a sejtekben, mind azokon kívül lerakódik. Az izomsejtek elzsírosodnak és nem képesek rendeltetésüknek megfelelni. Széthullanak és szabaddá teszik a bennük felhalmozott lipidet, ez által a környezet más sejtjei zsíradék termelésére és elraktározására kényszerülnek. Ily módon az endothel megsérültével olyan folyamat áll be, amely a koleszterin és a sejt hulladék tárolása révén önmagát fenntartja. A következmény az egész érfa károsodása. Ily módon érthetővé válik a vér magas

N. Lóránd: *Hölzerne Büchsen in der pharmaziegeschichtlichen Sammlung in Kecskemét*

Auf Grund von der Besprechung einiger Stücke im Besitz der pharmaziegeschichtlichen Sammlung in der Stadt Kecskemét, präsentiert der Verfasser eine Auslese über die Methodik der Sammlung, der Altersbestimmung, der fachgeschichtlichen Erwertung und über die Bedeutung der alten Holzbüchsen, die in der Apotheken über eine lange Zeit im Gebrauch waren. Er informiert die Pharmaziehistoriker über eigene Erfahrungen, wobei er auf die Vielseitigkeit der Forschungsarbeit sowohl aus dem fachlichen, wie auch aus dem technischen Gesichtspunkt anweist.

koleszterinszintjének döntő szerepe az érlemezésedés kifejlődésében. A magas vérnyomás oly módon segítheti az erek elmeszesedését, hogy általa gyakrabban keletkezik a véredény belső falán sérülés, elbomlás. Valószínű, hogy ugyanezen mechanizmus érvényes a dohányzással kapcsolatban is, tekintve, hogy a cigarettafüst CO-tartalma képes az endothel sérülését előidézni és a trombociták halmozódását segíteni.

Az erek elmeszesedésének folyamata fejlődésének minden fokán visszafordíthatónak tűnik, minthogy a vér koleszterinszintjének csökkentése, valamint a hipertónia és a dohányzás mint kockázati tényező kikapcsolása elősegíti az arteriosclerotikus elváltozások gyógyulását. Ezt a tényt nemcsak állatkísérletekkel, hanem humán viszonylatban is sikerült igazolni. Az összes ide vonatkozó tanulmány megegyezik abban, hogy a koleszterinnek döntő jelentősége van az érlemezésedés kialakulásában. Ezen legújabb eredmények birtokában adva vannak mindazok az étrendi és gyógyászati lehetőségek, amelyekkel sikerrel küzdhetünk a rendkívül elterjedt és súlyos következményekkel járó népbetegség ellen (94).

R. B.

NEMZETKÖZI HOMEOPATA-TALÁLKOZÓ ÚJ-DELHIBEN

Peithner, G.: *Öst. Ap.—Ztg. 31 (49), 1013 (1977)*

A Comité International des Pharmaciens Homeopathes (CIPH) 1977 októberében tartotta évi közgyűlését az indiai Új-Delhiben, az egyidejűleg ott ülésező Liga Homöopathica Internationalis 32 kongresszusához kapcsolódva. A CIPH elnöke John Ainsworth (Nagy-Britannia) 11 kiküldöttet és a vendéglátó ország 8 tiszteletbeli vendégét üdvözölhette megnyitójában. A szervezetnek 17 országban 41 rendes tagja és számos levelező tagja van. A találkozó feladatául a készítési eljárások összehangolását, a törvényes rendelkezések figyelembevételét és a tapasztalatesérét jelölte meg. Az ülések folyamán megállapították, hogy Brazíliában 1976 novemberében törvényesen életbe lépett egy homeopata-gyógyszerkönyv. India bemutathatta az indiai homeopata-gyógyszerkönyv éppen elkészült harmadik kötetét. Az összesen 5 kötetre tervezett kiadvány a világ legnagyobb terjedelmű ilyen szakkönyve lesz. A CIPH tudományos bizottsága jelentette, hogy a homeopata gyógyszerek definícióját átadták az Európai Gyógyszerkönyv szaktanácsadónak, és hogy ezen kiadvány pótkötetében egy általános cikkely jelenik meg a homeopata-gyógyszerkészítményekről. A delegátusok megtekintették az Új-Delhiben létesített, a homeopata-gyógyszerkönyv kidolgozását szolgáló állami laboratóriumot, amelynek munkájáról, P. N. Varm dr. tájékoztatta vendégeit. A CIPH 1978-ban legalább két ízben fog összejövetelt rendezni, az évi rendes közgyűlést pedig júniusban Strassbourgban fogják megtartani (95).

R. B.